

บทบาทของช้างเผือกที่ปรากฏในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*

Roles of White Elephants in Early Rattanakosin Literature

ณัฐนรินทร์ เมธีวุฒินันท์ ภาณุภัทรธนวัฒน์^{1*} | Nathanarin Methivuthinan Phanuphatharathanavat^{1*}

เจือง ถิ หั่ง² | Truong Thi Hang²

ชวน เพชรแก้ว³ | Chuan Petkaew³

ประจักษ์ สายแสง⁴ | Prachaksha Saisang⁴

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่อง “บทบาทของช้างเผือกในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทของช้างเผือกที่ปรากฏในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (ตั้งแต่พ.ศ. 2325 – 2453) การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้ตัวบทที่เป็นวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทของช้างเผือกจำนวน 16 เรื่อง ผลการศึกษานำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษาสรุปได้ว่า ช้างเผือกในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏบทบาทจำนวน 6 บทบาท ได้แก่ 1) บทบาทด้านการเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธี พบในพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือกและพระราชพิธีเศวตฉัตร 2) บทบาทด้านการเป็นพระราชพาหนะของพระมหากษัตริย์ในพระราชพิธีสำคัญ พระราชพาหนะในการสงคราม และเป็นพระราชพาหนะเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ 3) บทบาทด้านการเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ตามคติความเชื่อเรื่องจักรพรรดิราชา และการเพิ่มพูนพระบารมีเพื่อให้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต 4) บทบาทด้านการสร้างความสำเร็จอารมณ์พบว่า ช้างเผือกเป็นตัวละครหนึ่งในวรรณคดีประเภทการแสดง และยังพบว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 วรรณคดีพระราชนิพนธ์หลายเรื่อง ได้นำมาเป็นส่วนหนึ่งของมหรสพสมโภชช้างเผือกด้วย 5) บทบาทด้านการสั่งสอนค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์ 5 ลักษณะ ซึ่งสอดคล้องกับค่านิยมของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และ 6) บทบาทด้านการรับแขกเมือง พบว่ามีการผูกช้างเผือกยืนแท่นให้ราชทูตชมความงามของช้างเผือก และยังมีนัยสื่อถึงพระบารมีของพระมหากษัตริย์ด้วย

คำสำคัญ: บทบาท, ช้างเผือก, วรรณคดีไทย, สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ช้างเผือกในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น: การศึกษาวิเคราะห์” หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง ปีการศึกษา 2565

^{1*} ผู้ประพันธ์อันดับแรก (นักศึกษาระดับปริญญาตรี สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง E-Mail nathanarin@lpru.ac.th)

² หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง (รองศาสตราจารย์, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง E-Mail truongthiHang.vn@gmail.com)

³ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี (ศาสตราจารย์, ข้าราชการบำนาญ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี E-Mail chuan84290@gmail.com)

⁴ มหาวิทยาลัยนเรศวร (รองศาสตราจารย์, ข้าราชการบำนาญ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร E-Mail saisang50230@gmail.com)

Abstract

The purpose of this qualitative research article entitled “Roles of White Elephants in Early Rattanakosin Literature” was to examine the white elephants’ roles mentioned in 16 pieces of Early Rattanakosin literature during the reigns of King Rama I – King Rama V. Its descriptive analysis results are shown as follows.

It can be concluded from the research results that there are 6 literary roles of the white elephants: 1) the white elephants as an element of royal ceremony – the elephant admission ceremony and the elephant troop-marching ceremony; 2) the white elephants as kings’ beasts of burden in royal ceremonies, during wartimes and to represent the kings’ charismatic figures; 3) the white elephants as a type of sacred animal of a universal monarch, the so-called Chakravarti Raja, together with one who would become a future Buddha; 4) the white elephants as literary characters – not only in dramatic literature but also the subjects leading to the use of many pieces of literary works in the elephant admission ceremony; 5) the white elephants as metaphoric characters for teaching 5 moral values which were relevant to the Early Rattanakosin society; and 6) the white elephants, standing in full-formed garments in front of diplomatic state guests, as an element of the state guest-welcoming ceremony that implicitly represented the king’s grace.

Keywords: Roles, White elephants, Thai literature, Early Rattanakosin Period

บทนำ

ผู้คนในแต่ละสังคมโดยเฉพาะสังคมใหญ่ที่มีวิวัฒนาการสืบเนื่องมาจนเป็นสังคมที่มีอารยธรรมขั้นสูงนั้น มีความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์อยู่หลากหลายประเภท ทั้งสัตว์ในจินตนาการอย่างเช่นมังกร หรือสัตว์ที่พบเห็นได้โดยทั่วไป เช่น สิงโต และนกอินทรี เป็นต้น สัตว์เหล่านั้นถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงพลังและอำนาจของชนชั้นปกครอง โดยอิงอาศัยบุคลิกลักษณะ พฤติกรรม หรือตำนานเรื่องเล่า มาสร้างเป็นรูปสัญลักษณ์เพื่อบ่งบอกถึงพลังอำนาจของตนเอง ดังในวัฒนธรรมของอินเดียพบว่า มีการใช้สัตว์เป็นสัญลักษณ์ของชนชั้นปกครอง ซึ่งบรรดาสัตว์ที่นำมาใช้นั้นส่วนหนึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ – ฮินดูด้วย เช่น โคอุสุภราชเป็นสัตว์พาหนะของพระศิวะ หงส์เป็นสัตว์พาหนะของพระพรหม ครุฑเป็นสัตว์พาหนะของพระนารายณ์ รวมถึงช้างที่เป็นสัตว์พาหนะของพระอินทร์ ความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์สัญลักษณ์ดังกล่าวต่อมาได้แพร่กระจายไปสู่ดินแดนต่าง ๆ พร้อมกับวัฒนธรรมของชาวอินเดีย ซึ่งประเทศไทยก็เป็นหนึ่งในดินแดนที่ได้รับอิทธิพลเรื่องคติความเชื่อเกี่ยวกับช้างเผือกด้วยเช่นกัน

วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในการวิจัยครั้งนี้กำหนดช่วงระยะเวลานับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือตั้งแต่พ.ศ. 2325 - 2453 ด้วยเหตุผลที่ว่า แม้เอกสารบางแห่งจะกล่าวถึงพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เกี่ยวกับการเรียกนามแผ่นดินรัชกาลที่ 1 – 3 โดยออกนามว่า แผ่นดินต้น แผ่นดินกลาง และแผ่นดินปลายนั้นไม่เหมาะสม ควรจะเรียกตามลำดับรัชกาลหรือตามพระปรมาภิไธยของพระเจ้าแผ่นดินมากกว่า แต่จากการศึกษาพบว่า วงวิชาการปัจจุบันก็ยังมีการกำหนดยุคสมัยวรรณคดีไทยอย่างกว้าง ๆ ว่า วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หรือวรรณคดีไทยช่วงก่อนและหลังได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ขณะที่การกำหนดยุคสมัยหรือช่วงระยะเวลาเริ่มต้นของวรรณคดีไทยสมัยใหม่ ซึ่งนักวิชาการด้านวรรณคดีศึกษานิยมเรียกว่า “วรรณกรรมสมัยปัจจุบัน” หรือ “วรรณกรรมไทยร่วมสมัย” นั้น ผลการศึกษา

พบว่า นักวิชาการแต่ละคนมีแนวคิดเกี่ยวกับระยะเวลาเริ่มต้นแตกต่างกัน ซึ่งในทฤษฎีของผู้วิจัยเห็นว่าควรกำหนดระยะเวลาเริ่มต้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ด้วยเพราะเป็นช่วงระยะเวลาที่วรรณคดีไทยมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบอย่างชัดเจน กับทั้งยังมีการแปลและดัดแปลงวรรณกรรมจากตะวันตกมาเป็นวรรณคดีไทยจำนวนมาก ขณะที่แนวคิดและบริบทที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสรรค์วรรณคดีก็มีการเปลี่ยนแปลงไปจากรัชกาลก่อนหน้านี้อย่างเด่นชัด ในทฤษฎีของผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการศึกษาอย่างลุ่มลึกเพื่อกำหนดยุคสมัยของวรรณคดีไทยที่เหมาะสมต่อไป ทั้งนี้ ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยกำหนดไว้ว่าศึกษาวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเน้นการศึกษาอิทธิพลและคติความเชื่อเกี่ยวกับช้างเผือกที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในวรรณคดีไทยเฉพาะช่วงรัชกาลที่ 1 – 5 เท่านั้น

จากการศึกษาวรรณคดีไทยที่สร้างสรรค์ขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีกลุ่มดังกล่าวกล่าวถึงการได้ช้างเผือกและการสมโภชขึ้นระวางช้างเผือกทุกรัชกาล รวมถึงการให้ความสำคัญกับช้างเผือกในพระราชพิธีของพระราชสำนัก โดยเฉพาะพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ เมื่อทรงรับราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พราหมณ์ทั้งหลายจะต้องถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ อันประกอบด้วยพระมหาพิชัยมงกุฎ พระแสงขรรค์ชัยศรี ธารพระกร ฉลองพระบาท และพัดวาลวิชนี อันเป็นเครื่องประกอบพระบรมราชาอิสริยยศแห่งพระมหากษัตริย์ จนถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้ทรงเพิ่ม “พระแส้หางช้างเผือก” ให้เป็นส่วนหนึ่งของเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ที่ต้องถวายในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกด้วย และได้ถือเป็นธรรมเนียมสืบมาจนถึงรัชกาลต่อ ๆ มา อันเป็นเครื่องยืนยันประการหนึ่งว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับช้างเผือกยังคงดำรงบทบาทสำคัญอยู่คู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์และสังคมไทยสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้ สอดคล้องกับผลการศึกษาเรื่อง “ช้างราชพาหนะ” ของ ญัตติภัทร จันทวิษ และคณะ (2542) ที่กล่าวถึงบทบาทและความสำคัญของช้างเผือกที่ดำรงอยู่ในสังคมไทยสมัยโบราณ ตั้งแต่สมัยก่อนสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ผลการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของช้างเผือกที่ปรากฏในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของประการของช้างเผือก โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ตามคติความเชื่อเกี่ยวกับจักรพรรดิราชาของศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู รวมถึงการเพิ่มพูนพระบารมีเพื่อให้ทรงบรรลุปะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตตามคติความเชื่อแห่งพระพุทธศาสนาอีกโสดหนึ่งด้วย ซึ่งความสำคัญของช้างเผือก รวมถึงบทบาทของช้างเผือกที่มีต่อสังคมไทย ที่ปรากฏควบคู่พร้อมกับการดำรงอยู่ของสถาบันพระมหากษัตริย์มาอย่างยาวนาน จึงเป็นเหตุผลสำคัญให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาบทบาทของช้างเผือกจากตัวบทเป็นวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันจะทำให้เห็นภาพบทบาทของช้างเผือกอย่างชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาบทบาทของช้างเผือกในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

วิธีการวิจัย

การศึกษา “บทบาทของช้างเผือกในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” เป็นการวิจัยโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ด้วยการเก็บข้อมูลจากตัวบทวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำนวน 16 เรื่อง มีรายละเอียดที่กำหนดไว้ดังนี้

1 ขั้นตอนการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดวิธีดำเนินการวิจัยแบ่งออกเป็น 3 ระยะ กล่าวคือ ระยะที่ 1 ขั้นเตรียมการวิจัย ผู้วิจัยศึกษาค้นคว้าและสำรวจเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย และเก็บข้อมูลวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับช้างเผือกที่ปรากฏในเอกสารวิชาการ และกำหนดขอบเขตของข้อมูลวรรณคดีที่นำมาศึกษา ระยะที่

2 ขั้นตอนการวิจัย ผู้วิจัยสังเคราะห์ความรู้เกี่ยวกับช้างเผือก จากนั้นวิเคราะห์และตีความข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทของช้างเผือกที่ปรากฏในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และ ระยะที่ 3 ขั้นนำเสนอผลการวิจัย ผู้วิจัยจะเรียบเรียงนำเสนอผลการวิจัยในรูปการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

2 ขอบเขตของข้อมูลที่นำมาใช้ในการวิจัย

ตัวบทวรรณคดีไทยที่นำมาศึกษาครั้งนี้ เป็นวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำนวน 16 เรื่อง เป็นวรรณคดีลายลักษณ์ที่แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 – 5 และได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ได้แก่

- *โคลงพระราชนิพนธ์ท้าวทศมาศ* พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงพระราชนิพนธ์เชนทร์สวนานหรือการแห่ช้าง

- *ฉันทกล่อมช้างพลาย* ผลงานพระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร แต่งขึ้นเพื่อใช้ในพระราชนิพนธ์สมโภชขึ้นระวางช้างเผือกพลาย สันนิษฐานว่าขึ้นระวางสมโภชในรัชกาลที่ 2

- *ฉันทกล่อมช้างพัง* พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่งขึ้นเพื่อใช้ในพระราชนิพนธ์สมโภชขึ้นระวางช้างสำคัญหรือช้างพังเผือก เช่นเดียวกับฉันทกล่อมช้างเผือกพลายที่แต่งมาก่อนหน้านี้

- *ฉันทกล่อมพระมหารพีพรรณคชพงษ์* ผลงานนิพนธ์ของพระสารประเสริฐและคณะ แต่งขึ้นเพื่อใช้ในพระราชนิพนธ์สมโภชขึ้นระวางช้างเผือกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- *ช้างเผือกกับนางงาม* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เปรียบเทียบช้างเผือกกับนางงามว่า หญิงงามกับช้างเผือกถือเป็นของคู่กับบ้านเมือง

- *ไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกถา* ผลงานของพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งขึ้นเพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับคติความเชื่อในพระพุทธศาสนา อาทิ กำเนิดของโลกและสรรพสิ่งต่าง ๆ รวมถึงช้างเผือกแต่ละตระกูล

- *บทพากย์เอราวัณ* หรือรามเกียรติ์คำพากย์ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์เพื่อใช้ประกอบการแสดงโขนและหนังใหญ่ ตัวบทที่นำมาศึกษาครั้งนี้ คือตอนช้างเอราวัณ

- *บทละครเรื่องรามเกียรติ์* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงช้างเอราวัณ ซึ่งอินทรีชิตให้ทหารจำแลงกายล่อลวงกองทัพของพระราม

- *บทละครเรื่องรามเกียรติ์* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงช้างเอราวัณจำแลง ซึ่งอินทรีชิตให้ทหารแปลงกายล่อลวงกองทัพของพระรามจนเสียที

- *บทละครเรื่องอุณรุท* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงตัวละครเอกเสด็จไปคล้องช้าง และมีพิธีที่เกี่ยวข้องกับการคล้องช้างแทรกไว้ด้วย

- *บทละครเรื่องอุณรุท* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงครุฑของช้างเผือก และแทรกพิธีกรรมคล้องช้างไว้ในเรื่องด้วย

- *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3* ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) เนื้อความเริ่มตั้งแต่การสวรรคตของรัชกาลที่ 2 และเหตุการณ์สำคัญในรัชกาลที่ 3

- *พระราชพิธีสิบสองเดือน* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง พระราชนิพนธ์เชนทร์สวนาน มีการแห่ช้างเผือกและช้างพระที่นั่ง

- *ยอพระเกียรติสามรัชกาล* ผลงานของพระยาไชยวิชิต (เผือก) แต่งยอพระเกียรติรัชกาลที่ 1 - 3 เนื้อความกล่าวถึงเหตุการณ์ในแต่ละรัชสมัย และการได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีแห่งแรกไว้ในเรื่อง

- *ลิลิตตะเลงพ่าย* สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื้อความและจุดมุ่งหมายของวรรณคดีเรื่องนี้คือ การสดุดีพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

- *เสภาพระราชพงศาวดาร* ผลงานของพระสุนทรโวหาร หรือสุนทรภู่ เนื้อความตอนแรกกล่าวถึงการสถาปนากรุงศรีอยุธยา และตอนที่สองกล่าวถึงกษัตริย์ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

3 กรอบแนวคิดในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษากรอบแนวคิดของนักวรรณคดีศึกษา เพื่อนำมาเป็นฐานคิดในการวิจัยจำนวน 2 แนวคิดสำคัญ กล่าวคือ แนวคิดแรกเป็นแนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับการสื่อสาร และแนวคิดที่สอง เป็นแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับการเมือง ดังสรุปได้ต่อไปนี้

1) **แนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับการสื่อสาร** กรอบแนวคิดนี้ ดวงมน จิตรจันทน์ เป็นผู้เสนอว่า วรรณคดีเป็นรูปแบบหนึ่งของการสื่อสาร หรือมีความเกี่ยวข้องกับการสื่อสาร โดยมีกวีหรือผู้แต่งทำหน้าที่เป็น “ผู้ส่งสาร” และมีการกำหนดความมุ่งหมายหรือจุดประสงค์ในการส่ง “สาร” หรือความหมายที่กวีต้องการส่งมาพร้อมกับภาษา ขณะที่ผู้อ่านเองก็มีหน้าที่สำคัญคือ ทำหน้าที่เป็น “ผู้รับสาร” ซึ่งมีสิทธิและเสรีภาพในการตีความสารที่กวีและผู้แต่งส่งมา (ดวงมน จิตรจันทน์, 2555, หน้า 91)

2) **แนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคม** ตามที่ตรีศิลป์ บุญขจร (2547, หน้า 5 – 7) เสนอไว้ วรรณคดีหรือวรรณกรรมมีความสัมพันธ์กับสังคมในแต่ละช่วงเวลาและเป็นไปในมิติต่าง ๆ อาจเป็นไปได้ใน 3 ลักษณะ กล่าวคือ ลักษณะแรก *วรรณคดีหรือวรรณกรรมเป็นภาพสะท้อนของสังคม* การสะท้อนสังคมของวรรณคดี มิใช่เป็นเพียงการสะท้อนอย่างบันทึกเหตุการณ์ในทำนองเดียวกับเอกสารหรือบันทึกทางประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ทว่ายังเป็นภาพสะท้อนถึงประสบการณ์ของผู้เขียนและเหตุการณ์ส่วนหนึ่งของสังคมในขณะนั้นด้วย ลักษณะที่สอง *สังคมมีอิทธิพลต่อวรรณคดีหรือวรรณกรรมและยังส่งอิทธิพลต่อผู้ประพันธ์* อาจกล่าวได้ว่าผู้ประพันธ์แต่ละคนดำรงชีวิตอยู่ในสังคมแต่ละสังคม จึงย่อมได้รับอิทธิพลจากสังคม ทั้งในด้านวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนา ปรัชญา รวมถึงการเมืองการปกครอง สภาพการณ์หรือบริบทที่กล่าวมานี้จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดโลกทัศน์และชีวทัศน์ของผู้ประพันธ์ และลักษณะที่สาม *วรรณคดีหรือวรรณกรรมรวมถึงนักเขียนมีอิทธิพลต่อสังคม* นักเขียนหรือผู้ประพันธ์มีบทบาทในฐานะที่เป็นผู้นำทางความคิดของสังคม และยังเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งของสังคม

ผลการวิจัย

การศึกษาวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้ทราบถึงบทบาทของช่างเผือกกรม 6 บทบาท อันได้แก่ บทบาทในด้านการเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธี บทบาทในฐานะเป็นพระราชพาหนะของพระมหากษัตริย์ บทบาทในการช่วยเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ บทบาทในด้านการสร้างความสำเร็จ อารมณ์ บทบาทในการสั่งสอนค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์ และบทบาทในการรับแขกเมือง ดังรายละเอียด ต่อไปนี้

1. บทบาทของช่างเผือกด้านการเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธี

พระราชพิธีต่าง ๆ ที่จัดขึ้นในบ้านเมืองนั้น เป็นพิธีที่จัดสืบเนื่องมาตลอดทุกรัชกาล มีความมุ่งหมายสำคัญ กล่าวคือ เพื่อความเป็นสวัสดิมงคล และบำรุงขวัญกำลังใจให้แก่ประชาราษฎร สามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะ กล่าวคือ ลักษณะแรก เป็นพระราชพิธีที่จัดขึ้นเป็นครั้งคราวและมีใช้พระราชพิธีสืบสองเดือน เช่น พระราชพิธีสมโภชเดือนและขึ้นพระอู่ พระราชพิธีสมโภชกลองวิชัยเอรี พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก เป็นต้น และลักษณะที่สอง เป็นพระราชพิธีที่จัดเป็นประจำหรือที่เรียกว่าพระราชพิธีสืบสองเดือน จากการศึกษาพบว่า วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำนวน 16 เรื่อง ช่างเผือกมีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธีจำนวน 2 พระราชพิธี ได้แก่ พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก และพระราชพิธีคเชนทร์ศวसन ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 **บทบาทของช่างเผือกในพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก** พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก จัดขึ้นหลังจากได้ช้างมาสู่พระบารมี เมื่อมีการฝึกหัดช้างจนเชื่องราบ เชื่อฟังคำสั่งของควาญแล้ว จึงจะจัดพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือกซึ่งมักจะจัดเป็นพิธีต่อเนื่องกันหลายวัน พิธีนี้ปรากฏในหนังสือเรื่อง

“ตำราช่างในเอกสารโบราณ” ความโดยสรุปว่า พิธีทนต์ไชยบาศเป็นพิธีตามตำราพระคชกรรม ผู้ประกอบพิธีคือพระหมอเฒ่า หรือครูบาทยา ยหมอช่างผู้มีอาวุโสสูงสุดและเป็นผู้มีความสามารถในการจับช่างป่า ต้องกระทำตามขั้นตอน คือ ปลุกโรงพิธีและเตรียมสิ่งของในพิธีจำนวนมาก แบ่งออกเป็น 4 วัน กล่าวคือ วันแรก พระหมอเฒ่าเลือกชัยภูมิที่เหมาะสม สร้างโรงพิธี แล้วจึงก่อกองไฟ สวดมนต์บูชาเทพเจ้า ครุคชกรรม และถวายเครื่องบูชา แล้วอ่านบทดุขฎิสังเวทยเทพเจ้า วันที่สอง ในช่วงเช้า พระหมอเฒ่าสวดบูชาเทพเจ้า เวียนเทียนสมโภช และอ่านดุขฎิสังเวทยเทพเจ้า ส่วนช่วงบ่ายจะอ่านมนต์บูชาเทพเจ้า วันที่สาม ในช่วงเช้า ทำพิธีเหมือนเมื่อวันที่สอง แล้วจึงทำพิธีหุงข้าว ถวายข้าวและอาหารแด่เทพเจ้ากับครุคชกรรม และอ่านบทดุขฎิสังเวทยเทพเจ้า วันที่สี่ พระหมอเฒ่าถวายใบไม้มงคล อ่านมนต์เบิกโชคลันทวารเปิดประตูโชคลันทวาร ทำพิธีลาไพร รดน้ำให้ช่างเผือกกับบรรดาผู้ร่วมพิธีทั้งท้าวและผู้คนติดตามช่างทุกคน แล้วจึงตัดสายดองหรือสายสิญจน์ที่ตัวของผู้ร่วมพิธีทั้ง สมมุติว่าได้กลับเข้าบ้านแล้ว เมื่อเสร็จพิธีทนต์ไชยบาศรับช่างแล้ว จึงจะเข้าสู่ขั้นตอนการสมโภชต่อไป (กองแก้ว วีระประจักษ์, 2564, หน้า 46 – 49)

จากตัวบทวรรณคดีจำนวน 16 เรื่อง ผู้วิจัยพบข้อมูลเกี่ยวกับพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช่างเผือก แต่งแทรกไว้ในตัวบทประพันธ์เพียง 1 เรื่อง คือ บทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ดังนี้

การปลุกโรงช่างเผือกเพื่อเตรียมการสมโภชขึ้นระวาง ปรากฏข้อความว่า

บัดนั้น	ฝ่ายเจ้าพนักงานถว้นหน้า
แจ้งหมายเกณฑ์กันเป็นโกลา	ปลุกโรงคชาหน้าพลาน
ลุ่มช่อฟ้าทางหงส์	ดาดแดงงามทรงสูงตระหง่าน
ปักตะลุงสุวรรณอลงการ	ดาดเพดานห้อยพวงสุมาลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, 2545, หน้า 445)

การปลุกโรงช่างเผือกช่างต้น มีการเกณฑ์ไพร่พลให้มาปลุกโรงสำหรับสมโภชช่างเผือกที่หน้าพระลาน โรงนั้นปลุกเป็นโรงหลังคา ประดับช่อฟ้าตามฐานานาคค้ำค้ำของช่างเผือก มีการตกแต่งโรงช่างทั้งยังดาดหลังคาด้วยผ้าแดงและมีพวงมาลัยห้อยประดับเพดาน ส่วนกลางโรงปักเสาตะลุงไว้สำหรับผูกช่างเผือก เมื่อได้พระฤกษ์ตามที่โหรหลวงกำหนดแล้ว กรมช่างจะตกแต่งประดับช่างด้วยคชาภรณ์อันงดงาม นำช่างมาผูกแทนยืนโรง แล้วจึงทำพิธีสมโภช เริ่มจากการเวียนเทียนสมโภช พราหมณ์พฤฒาจารย์หรือพราหมณ์พฤฒิบาศอ่านพระเวทสรรเสริญเทพเจ้า และเพื่อความเป็นสิริมงคล ดังข้อความว่า

พวกพฤฒาจารย์ก็อ่านเวท	อันมีเดชศรีสวัสดิ์สถาผล
ถือสังข์หลังน้ำไสยมนต์	ลงบนเคียรสารเศวตราว

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, 2545, หน้า 447)

เมื่อพราหมณ์รดน้ำเทพมนต์ลงบนเศียรช่างแล้ว จะพระราชทานอ้อยจารึกชื่อนามหรือชื่อช่างต่อไป และทุกคำคืนจะมีพิธีกล่อมช่าง โดยใช้บทฉันท์ดุขฎิสังเวทยกล่อมช่างอ่านเป็นทำนองพร้อมกับการบรรเลงดนตรีด้วยวง “ขับไม้” และมีมหรสพสมโภชอย่างน้อย 7 คืน จึงจะถือว่าเสร็จพิธี

ทั้งนี้ จากตัวบทวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น ผู้วิจัยไม่พบข้อมูลหรือหลักฐานชัดเจนว่า การสมโภชขึ้นระวางจะต้องประกอบพิธีกี่วัน กับทั้งไม่ปรากฏว่ามีรายละเอียดหรือขั้นตอนอย่างไรบ้าง ด้วยเพราะความรู้เกี่ยวกับคชกรรมนั้น “อุกสรวนไว้ในขอบเขตจำกัดให้รู้กันอยู่เฉพาะแวดวงของผู้มีหน้าที่และผู้ที่เกี่ยวข้องแผ่นดินไว้ว่าพระราชหฤทัย... ห้ามมิให้มีการคัดลอกวิชาการเกี่ยวกับช่างหรือจดบันทึกเพื่อการศึกษาเล่าเรียน” (กองแก้ว วีระประจักษ์, 2564, หน้า 1) ทว่าปรากฏหลักฐานในราชกิจจานุเบกษา (ร.ศ. 109, วันที่ 14 กันยายน เล่ม 7 ตอน 24, หน้า 212 - 214) กล่าวว่า การสมโภชช่างสำคัญและช่างเผือกจะจัดต่อเนื่องกันเป็นระยะเวลา 3 – 4 วัน โดยมีขั้นตอนดังนี้ วันที่ 1 จัดกระบวนแห่ช่างเผือกเดินกระบวนเข้าสู่โรงพิธี

แล้วผูกช้างเผือกยืนแท่นในโรง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาเป็นประธานในพิธีสวดมนต์ เลี้ยงพระและมหรสพสมโภช พราหมณ์อ่านฉันทดุษฎีสังเวย อ่านฉันทกล่อมช้าง และบทขับไม้ วันที่ 2 ในช่วงเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกโรงช้างสำคัญ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ มีสวดมนต์เลี้ยงพระ ในช่วงค่ำ เสด็จออกประทับโรงช้างสำคัญ พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ มีการละเล่นสมโภช พราหมณ์อ่านฉันทดุษฎีสังเวย และอ่านฉันทกล่อมช้างและบทขับไม้เหมือนวันแรก วันที่ 3 ในช่วงเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกโรงช้างสำคัญ มีสวดมนต์เลี้ยงพระ ในช่วงเวลาค่ำเสด็จออกประทับโรงช้างสำคัญ พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ มีการละเล่นสมโภช พราหมณ์อ่านฉันทดุษฎีสังเวย อ่านฉันทกล่อมช้าง และบทขับไม้เหมือนวันแรก ส่วน วันที่ 4 เป็นพระราชพิธีขึ้นระวางช้างเผือก ในเวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับพระราชยาน เสด็จโดยกระบวนแห่ ไปยังโรงช้างสำคัญ เมื่อได้พระฤกษ์จะเสด็จขึ้นเสาดะลุจ รดน้ำพระราชทานช้างสำคัญ เจ้าพนักงานแต่งเครื่อง ให้แก่ช้างสำคัญ ราชบัณฑิตถวายอ้อยแดงจารึกนามของช้าง ทรงรับอ้อยแดงนั้นแล้วพระราชทานแก่พระยาช้างเผือก แล้วจึงพระราชทานรางวัลแก่หมอช้าง ควายุช้าง และผู้เกี่ยวข้องทุกคน จากนั้นเสด็จไปทรงบาตรพระสงฆ์ พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน และเสด็จขึ้น ต่อไปจึงเป็นการสมโภชพระยาช้างเผือกอีก 3 วัน โดยในเวลาค่ำมีการ สวดมนต์บูชาเทพเจ้า อ่านบทดุษฎีสังเวยหรือกล่อมช้าง และมีการละเล่นทุกวัน (ร.ศ. 109, วันที่ 14 กันยายน, ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 7 ตอน 24, หน้า 214)

1.2 บทบาทของช้างเผือกในพระราชพิธีเชษฐศวสนาน ผลการศึกษาวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นจำนวน 16 เรื่อง พบบทบาทของช้างเผือกในพระราชพิธีในวรรณคดี 2 เรื่อง กล่าวคือ พระราชพิธีเชษฐศวสนาน ดังที่กล่าวไว้ใน *โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส* พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และ *พระราชพิธีสิบสองเดือน* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีเชษฐศวสนาน หรือพระราชพิธีแห่ช้าง เป็นพระราชพิธีสำคัญของ พระราชสำนักที่จัดขึ้นเป็นประจำในเดือนห้า รวมอยู่ในพระราชพิธี 12 เดือน โดยจะจัดหลังเสร็จพิธีทอดเชือก ตามเชือก ดังที่กวีผู้แต่ง *โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส* บันทึกการจัดกระบวนช้างว่า กรมพระคชบาลเป็นผู้จัด กระบวนช้าง มีช้างเผือกที่มาร่วมกระบวนแห่ล้วนแต่เป็น “*แห่พระคชเลิศล้วน เผือกพื้นผ่องพรรณ*” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545, หน้า 25) จากข้อความนี้จะเห็นว่า การแห่ช้าง ในพระราชพิธีเชษฐศวสนาน ช้างเผือกถือเป็นองค์ประกอบสำคัญในกระบวนแห่ โดยกระบวนทั้งหมดจะเคลื่อน ผ่านเกยพระสงฆ์และเกยพราหมณ์ รับน้ำพุทมนต์และน้ำเทพมนต์ เพื่อความเป็นสิริมงคลของช้างและไพร่พลที่ ทำหน้าที่ดูแลช้างเหล่านั้น เมื่อเสร็จสิ้นกระบวนแห่แล้วจะมีการเล่นรื่นเริงด้วย จากนั้นจึงเป็นพิธีสมโภช หรือรับขวัญช้าง โดยมีพราหมณ์พฤติบาทเป็นผู้ประกอบพิธีกรรม การเตรียมสิ่งของเครื่องใช้และเครื่องบูชาต่าง ๆ เพื่อเตรียมสมโภชทำขวัญช้างเผือก ดังความว่า

เสร็จแห่แล้วแต่งตั้ง	บายศรี
ตองหิริยสุวรรณมี	อีกแก้ว
พราหมณ์พฤติบาทปรี	ชาเขียว เวทเอย
แวนจุดเทียนเวียนแล้ว	ดับไล่เจิมจุณ

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545, หน้า 28)

การทำพิธีรับขวัญสมโภช พราหมณ์จะตั้งบายศรี 4 อย่าง คือบายศรีใบตอง บายศรีเงิน บายศรีทอง และ บายศรีแก้ว จากนั้นพราหมณ์พฤติบาทจุดแวนเวียนเทียน ในระหว่างเวียนเทียนนั้น จะมีการเป่าสังข์ เป่าแตร ตีฆ้อง และให้ร้องเอาชัยจนครบ 3 รอบ โดยมีขุนนางกับพนักงานผู้ร่วมพิธีเป็นผู้รับแวนเวียนเทียนสมโภชรับขวัญ และมีการบรรเลงปี่พาทย์ ตีกลองแขก ในระหว่างเวียนเทียนด้วย

การสมโภชรับขวัญช้างเผือกและช้างต้น พราหมณ์พฤติบาทจะทำขวัญสมโภชช้างต้นและช้างเผือกทุกโรง ความขวัญหรือผู้ดูแลช้างแต่ละช้างจะประดับร่างกายของช้างเผือกอย่างงดงามด้วยเครื่องทอง ผูกตาข่ายปกตระพองช้าง ประดับห้อยพู่หูทั้ง 2 ข้าง และคลุมปกหลังช้างด้วยผ้าตาด ทั้งนี้ การทำขวัญสมโภชพระยาช้างหลังพระราชพิธีคเชนทร์ศวसनาน ยังปรากฏหลักฐานใน พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สอดคล้องกันว่า “ครั้งวันเดือน 5 ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 11 ขึ้น 6 ค่ำ เจ้าพนักงานจัดบายศรีไปตั้งสมโภชเวียนเทียนพระยาช้างและช้างวิเศษ ช้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง ทุกโรง เป็นเสร็จการพระราชพิธีคเชนทร์ศวसनาน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2556, หน้า 281)

2. บทบาทของช้างเผือกด้านการเป็นพระราชพาหนะของพระมหากษัตริย์

การได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล ช้างเผือกจึงมีเพียงมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมพระบารมีให้โดดเด่นเป็นที่ประจักษ์ชัดเท่านั้น ทว่ายังเป็นยุทธปัจจัยสำคัญในการทำสงคราม และเป็นพาหนะสำคัญในการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ บทบาทของช้างเผือกดังกล่าวเมื่อศึกษาวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำนวน 16 เรื่อง ปรากฏบทบาทอย่างชัดเจนในวรรณคดีไทย 2 เรื่อง ได้แก่ โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงสรรเสริญพระเกียรติของพระมหากษัตริย์ว่า ด้วยพระบารมีของพระองค์ บ้านเมืองจึงมีความสงบสุขและเจริญรุ่งเรือง เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงความพร้อมของสรรพาวุธและกำลังพล มีช้างเผือกและช้างสำคัญทั้งพังและพลายขึ้นระวางเป็นพระราชพาหนะ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545, หน้า 17-18)

นอกจากนี้ วรรณคดีเรื่อง ไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายกลา ผลงานของพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งขึ้นเมื่อราว พ.ศ. 2345 ตามกระแสพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 1 มีเนื้อความสำคัญตอนหนึ่งกล่าวถึง หัตถิรัตน์หรือช้างแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิราชว่า “ย่อมมาแต่ตระกูลช้างทั้งสอง คือ ฉันทันตตระกูล 1 อุโบสถตระกูล 1 ถ้าแลมาแต่ฉันทันตตระกูลนั้น ช้างที่เป็นน้องน้อยกว่าช้างทั้งปวงนั้นมา ถ้ามาแต่อุโบสถตระกูลนั้น ช้างที่เป็นพี่ใหญ่กว่าช้างทั้งปวง” ช้างแก้วของพระมหาจักรพรรดิ ถือเป็นช้างคู่พระบารมี มีฤทธิ์มาก “อาจเหาะไปในอัมพรประเทศ เวหาอย่างโยคาวจรผู้มีฤทธิ์ ...ช้างแก้วนั้นอาจทรงพระองค์พญาบรมจักรพรรดิ อันแวดล้อมด้วยจตุรงคราชบริษัธแสนแสนพลากร มีปริมาณทลได้ 12 โยชน์นั้น พาเหาะสัญจรไปเวียนรอบจบพิภพกลมชมพูทวีป แล้วแลกลับมาสู่พระนครราชธานีเมืองหลวงแห่งพญาบรมจักรนั้นได้แต่เพลเช้าวัน” (กรมศิลปากร, 2535, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2, หน้า 461) เนื้อความในตอนนี้นักกล่าวหาว่า ช้างแก้วหรือหัตถิรัตน์ของพระยาจักรพรรดิมาจากช้าง ฉันทันตตระกูล หรืออุโบสถตระกูลเท่านั้น และเป็นพระราชพาหนะเมื่อพระมหาจักรพรรดิและไพร่พลจะเสด็จหรือเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ เหาะไปในอากาศได้ และมีพลังกำลังมาก สามารถนำพญาจักรพรรดิพร้อมกองทัพอันมีปริมาณทลได้ 12 โยชน์ โดยเหาะไปรอบชมพูทวีปแล้วกลับมาถึงพระนครในเวลาเช้า

3. บทบาทของช้างเผือกด้านการเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์

สังคมไทยเป็นสังคมมีความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์เป็นบุคคลผู้มีบุญญาธิการสูง ยากที่จะหาผู้ใดทัดเทียมได้ หรือบางพระองค์มีพระบารมีมากเทียบเท่าพระเจ้าจักรพรรดิราช มีพระราชอำนาจครอบครองดินแดนต่าง ๆ และมีอำนาจบารมีเหนือกว่าพระมหากษัตริย์ทั้งปวง อันเป็นคติที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย ด้วยความเชื่อดังกล่าวจึงพบว่า ช้างเผือกมีบทบาทสำคัญในการเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ สอดคล้องกับคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิซึ่งปรากฏหลักฐานในวรรณคดีนับแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิมีได้ลดลงไปแต่อย่างไรก็ตามยังคงมีอยู่อย่างชัดเจนดังปรากฏหลักฐานบันทึกในวรรณคดีเกี่ยวกับการได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีทุกรัชกาล จากการศึกษาตัวบทวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์จำนวน 16 เรื่อง ปรากฏบทบาทในด้านการเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์จำนวน 4 เรื่อง ดังรายละเอียดและตัวอย่างต่อไปนี้

วรรณคดีเรื่อง *योพระเกียรติสามรัชกาล* ผลงานประพันธ์ของพระยาไชยวิชิต (เผือก) แต่งโยพระเกียรติหรือสรรเสริญพระเกียรติพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เนื้อความมุ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระมหากษัตริย์ทั้ง 3 พระองค์ สภาพความเป็นไปของพระราชอาณาจักร กวียอพระเกียรติรัชกาลที่ 1 เมื่อมีช้างมาสู่พระบารมีว่า เป็นช้างในคชพงศ์ฉันทันต์มีความงามประหนึ่งช้างเอราวัณของพระอินทร์ ช้างนี้อุบัติมาเพื่อ “เฉลิมพระนครขวัญ เมืองมิ่ง” และยังเป็นทีกล่าวขาน “ทั่วหล้าภุญ” ช้างอัฐทิศล้วนแต่อุบัติมาเพื่อเพิ่มพูนพระสิริสวัสดิ์ “เฉลิมมิ่งมหาสุรย์ สุรราช” กับทั้งยังมีช้างอานวยพงศ์ทั้ง 3 พงศ์ ได้แก่ พรหมพงศ์ อิศวรพงศ์ และอัคนีพงศ์มาสู่พระบารมี “มาเปเนเอกอาศน์องค์อิศเรศ” จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมโภชขึ้นระวางในพระบรมมหาราชวัง (พระยาไชยวิชิต (เผือก), 2518, หน้า 6)

วรรณคดีเรื่อง *โยพระเกียรติสามรัชกาล* แต่งสดุดีพระเกียรติคุณรัชกาลที่ 2 ผู้ทรงได้รับการถวายสมัญญานามว่า พระเจ้าช้างเผือก ด้วยเพราะมีช้างเผือกเอกมาสู่พระบารมี ดังที่กวีกล่าวถึงเหตุการณ์ได้ช้างเผือกว่า ด้วยพระบรมเดชานุภาพจะปรากฏไปทั่วทิศานุทิศ เป็นที่ครั้นคร้ามของเมืองขอบขันขี้และน่านาประเทศ จึงบันดาลให้ทรงได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีหลายช้าง นับแต่พระเจ้าเชียงใหม่ถวายช้างพลายเผือก พระยาน่านคล้องช้างพลายเผือกมาถวาย และเจ้าเมืองโพธิสัตว์ถวายช้างพลายเผือกมาสู่พระบารมี “ล้วนเผือกผู้โสภณาวรรณเชื้อฉันทันต์ประเสริฐเลิศปาง (พระยาไชยวิชิต (เผือก), 2518, หน้า 28) ต่อมาในปีมะเส็ง เบญจศก ทรงได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีเพิ่มอีก 1 ช้าง มีลักษณะตรงตามตำรา คือ มีสีขาวดังดอกบัวสดตบุษย์หรือสีสังข์ สมโภชขึ้นระวางแล้วพระราชทานนามว่า พระยามงคลหัตตดิษฐ์ กวียบันทึกเหตุการณ์การได้ช้างพลายเผือกเอกนี้ว่า ด้วยเพราะ “พระบารมีเป็นที่อิศเรศย์ ได้ช้างเฉลิมขวัญอันเลิศแล้ว” พระยาไชยวิชิต (เผือก), 2518, หน้า 28 – 31) จึงทรงได้ช้างเผือกคชลักษณ์งามดังช้างแก้วเพื่อมาเป็นช้างคู่พระนคร เป็นที่โสมนัสมากจึงโปรดให้สมโภชอย่างยิ่งใหญ่ถึง 7 วัน 7 คืน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง *ช้างเผือกกับนางงาม* ว่า ช้างเผือกก็เหมือนสตรีที่งดงามที่กำเนิดมากับพระนคร และเป็นเครื่องส่งเสริมความงดงามของพระนคร ในพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ได้ทรงเล่าถึงเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์อยุธยาไว้อย่างน่าสนใจว่า “...อันนี้เป็นธรรมดาพระมหากษัตริย์ในนานาประเทศทั่วทุกทิศ ช้างเผือกและนางรูปงามเป็นของที่ต้องพระราชประสงค์ พระมหากษัตริย์องค์ใดมีช้างเผือกก็ช้าง มีนางรูปงามก็นาง ก็ต้องหว่านไถสำหรับพระบารมีหมดไม่เป็นที่ผู้อื่นจะขอได้ ...ผู้หญิงรูปงามกับช้างเผือกเป็นของคู่กัน...” (“ช้างเผือกกับนางงาม” ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์ภาคปกิณกะพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า 177) เหตุจากการได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีจำนวนมากนี้เอง พระเจ้าหงสาวดีจึงทรงทูลขอช้างเผือกจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หากแต่มิได้พระราชทานให้ตามที่ขอ จึงเป็นเหตุให้เกิดสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ในเวลาต่อมา

การได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมี ยังปรากฏใน *เสภาพระราชพงศาวดาร* ผลงานของพระสุนทรโวหาร หรือสุนทรภู่ กวีนำเนื้อความอันเป็นเหตุการณ์สำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยามาประพันธ์ขึ้นใหม่ เนื้อความแบ่งออกเป็น 2 ตอน ตอนแรกเป็นเหตุการณ์เมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยา และตอนที่สองเป็นเหตุการณ์ศึกหงสาวดีหรือสงครามช้างเผือกในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีถึง 7 ช้าง กวีกล่าวว่าช้างนี้เป็นช้างคู่พระบารมีและเกิดมาเพื่อเป็นช้างแก้วคู่พระนครศรีอยุธยา ดังความว่า

คชาพาหนะนรินทร์

ห้ากฤษณเผือกผู้คู่บารมี

กับเผือกพังทั้งสองล้วนผ่องแผ้ว

ชาติช้างแก้วเกิดสำหรับกับกรุงศรี

(“เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร”, ใน ประชุมคำกลอนสุนทรภู่, 2558, หน้า 389)

ช้างเผือกเป็นสัตว์พิเศษที่เกิดขึ้นมาเพื่อส่งเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ การมีช้างเผือกมาสู่พระบารมี จึงได้หมายถึงความสงบสุขของบ้านเมืองเท่านั้น หากแต่ยังมีนัยถึงการเป็นผู้มีบุญญาธิการของกษัตริย์พระองค์นั้น ว่ามีความยิ่งใหญ่เหนือกว่ากษัตริย์พระองค์อื่น และยังเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงความเป็นพระจักรพรรดิ ตามคติความเชื่อของชนชั้นนำและสถาบันกษัตริย์ผู้ปกครองบ้านเมืองต่าง ๆ อันเป็นบทบาทสำคัญที่สอดคล้องกับคติความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียนั่นเอง

สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีสงครามครั้งสำคัญกับพม่า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ได้ทรงช้างพระที่นั่งเข้ากระทำการยุทธหัตถีกับแม่ทัพฝ่ายพม่า จนกระทั่งทรงได้รับชัยชนะ เหตุการณ์ยุทธหัตถีครั้งนั้นยังตราตรึงอยู่ในความทรงจำของผู้คนในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นอยู่มาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงทรงพระนิพนธ์เรื่อง *ลิลิตตะเลงพ่าย* ขึ้น เพื่อสดุดีพระเกียรติคุณ ดังมีเนื้อความตอนหนึ่งทรงยกย่องช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ความว่า

หัชฎินทร์ปิ่นธเรศไต้	โทธรง
คือสมิทธิมาตงค์	หนึ่งอ้าง
หนึ่งคือศิริเมฆมง	คลอสน์ มารเอย
เศียรส่ายหางยาวกว้าง	ไขว่แสวงแทงโถม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, *ลิลิตตะเลงพ่าย*, 2549, หน้า 93)

ความเปรียบข้างต้นกล่าวไว้ว่า ช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีลักษณะงดงามดังช้างเอราวัณของพระอินทร์ ขณะที่ช้างทรงของพระมหาอุปราชาก็มีลักษณะงดงามดุจดั่งช้างคิริเมฆของพระยามาร ความเปรียบนี้เป็นเหตุการณ์ครั้งอดีตในพุทธประวัติ เมื่อครั้งพระยามารไล่ช้างหวั่งจะทำอันตรายมิให้พระโพธิสัตว์บรรลुพระโพธิญาณ หากแต่ในสงครามกรุงศรีอยุธยาที่กล่าวถึงนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงไล่ช้างเข้าทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา เพื่อปกป้องบ้านเมืองจากศัตรู แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของช้างเผือกในฐานะที่เป็นพระราชพาหนะในการรบเพื่อป้องกันบ้านเมือง และยังเป็นสัตว์คู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์ด้วย

4. บทบาทด้านการสร้างความสำเร็จอารมณ

ความสำเร็จอารมณหรือความบันเทิงใจ เป็นอารมณอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นเมื่อได้ดูหรือชมสิ่งที่น่าพึงพอใจ บทบาทของช้างเผือกในด้านการสร้างความสำเร็จอารมณ ทั้งนี้ จากการศึกษาวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นจำนวน 16 เรื่อง ปรากฏบทบาทของช้างเผือกในด้านการสร้างความสำเร็จอารมณ จำนวน 5 เรื่อง ได้แก่ *บทละครเรื่องรามเกียรติ์* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช *บทละครเรื่องรามเกียรติ์* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย *บทพากย์เอราวัณ* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย *บทละครเรื่องอุณรุท* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และ *บทละครเรื่องอุณรุท* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย

วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏบทบาทของตัวละครช้างเอราวัณในเรื่องรามเกียรติ์ในฐานะที่เป็นเทพพาหนะของพระอินทร์ ดังเหตุการณ์ตอนที่อินทรชิตจำแลงกายเป็นพระอินทร์ และให้เสนายักษ์จำแลงกายเป็นช้างเอราวัณล่อลวงให้กองทัพของพระรามตกตะลึงในความงดงามจนพ่ายแพ้ จากการศึกษาพบว่า *บทละครเรื่องรามเกียรติ์* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช *บทละครเรื่องรามเกียรติ์* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย และ *บทพากย์เอราวัณ* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีเนื้อความกล่าวถึงอินทรชิตทำอุบายให้การุณราชจำแลงกายเป็นช้างเอราวัณ และให้ไพร่พลในกองทัพทั้งหมดแปลงเป็นขบวนแห่จับระบำของเทพบุตรเทพธิดา เนื้อความตอนที่พรรณนาถึงความงดงามของช้างเอราวัณ กวีถ่ายทอดด้วยถ้อยคำอันไพเราะ กล่าวถึงความอลังการของช้างเอราวัณว่ามีเศียร 33 เศียร เป็นช้างเผือกงามผุดผ่อง ส่วน *บทละครเรื่องอุณรุท* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระ

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และ *บทละครเรื่องอุณรุท* พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้ง 2 เรื่องมีเนื้อความคล้ายคลึงกัน หากแต่ฉบับพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ทรงดัดทอนเนื้อความในฉบับพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 โดยทรงดัดแปลงและปรับปรุงถ้อยคำให้ไพเราะมากขึ้น วรรณคดีทั้ง 2 เรื่องมีเนื้อความกล่าวถึงช้างเอราวัณในฐานะที่เป็นเทพพาหนะ โดยกวีกล่าวชมความงามของช้างทรงของพระอุณรุทว่ามีความงดงามประดุจดั่งช้างเอราวัณซึ่งเป็นพาหนะของพระอินทร์

บทละครเรื่องรามเกียรติ์และเรื่องอุณรุท สำนวนพระราชนิพนธ์ทั้ง 2 ฉบับ ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเพื่อใช้ในการแสดงละครใน ส่วนเรื่องรามเกียรติ์คำพากย์ใช้ในการพากย์หนังใหญ่หรือโขน ความสำเร็จอารมณ์หรือความบันเทิงใจที่เกิดขึ้นของผู้ชมละครและหนังใหญ่ จึงมิได้เกิดขึ้นจากการอ่านเนื้อหาของตัวบทวรรณคดีโดยตรง หากแต่เกิดขึ้นจากการฟังท่วงทำนองที่มีการนำตัวบทวรรณคดีไปขับร้อง เจริจา หรือพากย์ประกอบการบรรเลงดนตรี ผู้ชมมหรสพหรือการแสดงจึงได้รับความสำเร็จอารมณ์หรือความบันเทิงไปพร้อมกับชมความงดงามของตัวละครหรือตัวหนัง ซึ่งมีการแต่งกาย การสมหัวโขน หรือการร้ายรำแสดงท่วงท่าเป็นตัวละครช้างเอราวัณ โดยปรากฏเป็นส่วนสำคัญในฉากการเดินทางของตัวละครและการต่อสู้ของตัวละครในเรื่อง

นอกจากนี้แล้ว บทบาทของช้างเผือกในด้านการสร้างความสำเร็จอารมณ์ ยังอาจเกิดขึ้นได้จากการรับชมมหรสพหรือการละเล่นต่าง ๆ ในพระราชพิธีสมโภชพระยาช้างเผือกด้วย เมื่อมีช้างเผือกมาสู่พระบารมีจึงเป็นโอกาสสำคัญที่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์จะมีโอกาสรับชมมหรสพสมโภช ยิ่งในรัชกาลใดที่มีช้างเผือกมาสู่พระบารมีหลายช้างก็ย่อมมีการสมโภชขึ้นระวางบ่อยครั้งด้วย สอดคล้องกับบันทึกของกวีในรัชสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ว่า ทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกไว้หลายเรื่อง ทั้งเรื่องสังข์ มณีพิไชย ไกรทอง คาวี ได้เล่นสมโภชพระราชวัง สมโภชพระอาราม และสมโภชพระยาช้างเผือกในรัชสมัยของพระองค์ด้วย ดังบทโคลงต่อไปนี้

หอยสังข์สวมเงาะเหล่าน	ชั้นคนอง
มณีพิไชยไกรทอง	เอกอ้าง
คาวีหลาเล่นฉลอง	วังวัด พระนา
สมโภชพระยาช้าง	เผือกผู้มาเมือง

(พระยาไชยวิชิต (เผือก), 2518, หน้า 41)

การจัดการแสดงโขนและละคร ผู้จัดการแสดงต่างมุ่งให้เกิดความงดงามสมจริง จึงมักทำหัวโขนให้ตัวละครสวมให้สอดคล้องกับบทบาทในเรื่อง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นการสวมหัวโขนละครเป็นรูปต่าง ๆ รวมถึงรูปช้างเผือกและช้างสีประหลาดเพื่อใช้ในการแสดงละครน่าจะได้รับความนิยมมาก จนกระทั่งรัชกาลที่ 4 มีพระบรมราชโองการสั่งห้ามมิให้เจ้านาย ขุนนาง ราษฎร และคณะละครทั้งปวง ทำหัวโขนละครเป็นรูปช้างเผือกและช้างสีประหลาดในการแสดง เว้นแต่รูปช้างในวรรณคดีคือช้างเอราวัณซึ่งเคยทำหัวโขนสวมแสดงมานานแล้ว พระบรมราชโองการสั่งห้ามนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะทรงพระราชดำริว่าช้างเผือกและช้างสีประหลาดเป็นช้างสำคัญหรือช้างมงคลของแผ่นดินบังเกิดมาเพื่อคู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์ จึงมีควรนำไปทำเป็นหัวโขนละครสวมเล่น อันเป็นการกระทำที่ไม่ต้องตามพระราชนิยมและพระราชดำริ จึงทรงประกาศพระบรมราชโองการห้ามไว้

5. บทบาทด้านการสั่งสอนค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์

ค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรม ถือเป็นหลักประเพณีที่ผู้คนในแต่ละสังคมยกย่องว่าดีงาม และควรประพฤติปฏิบัติได้รับการสั่งสอนสืบต่อกันมา มีความแตกต่างกันหลากหลายระดับทั้งที่เป็นคำสอนบุคคลทั่วไปจนถึงคำสอนสำหรับพระมหากษัตริย์ ผลการศึกษาบทบาทของช้างเผือกด้านการสั่งสอนค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์ จากวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำนวน 16 เรื่อง พบบทบาทดังกล่าว ในวรรณคดีจำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ “ฉันทกล่อมช้างพลาย” พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร “ฉันทกล่อมช้างพัง”

พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส “ฉันทกล่อมพระมหารพีพรรณคชพงศ์” ผลงานของพระสารประเสริฐและคณะ สรุปได้ดังนี้

1) สอนให้เป็นผู้มีความเคารพเชื่อฟังความและหัตถาจารย์ คำสอนที่ปลูกฝังให้ช่างเผือกเคารพความ และหัตถาจารย์ ปรากฏในวรรณคดี เรื่อง “ฉันทกล่อมช้างพลาย” พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร ดังที่ทรงสอนช่างว่า

หนึ่งโสดนายหัตถาจารย์ รู้หลักเลี่ยมสาร
จะสอนจะสั่งฟังคำ

(“ฉันทกล่อมช้างพลาย” ใน ชุมนุมฉันทดุขกั๊สสังเว, 2503, หน้า 142)

กวีสอนช่างว่าให้เชื่อฟังสอนของหัตถาจารย์ คือ บรรดาหมอความและผู้ฝึกหัดต่าง ๆ ซึ่งเป็นผู้รู้หลักการ และมีความเชี่ยวชาญในการสอนช่าง ช่างจึงต้องจดจำคำสอนของครู ทั้งนี้ พระนิพนธ์ “ฉันทกล่อมช้างพัง” สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สอนไว้สอดคล้องกันว่า

สอนสั่งตั้งจิตรจำนอง คำนับในคลอง
คดีอันพร้าคำครู

(“ฉันทกล่อมช้างพัง” ชุมนุมฉันทดุขกั๊สสังเว, 2503, หน้า 161)

เนื้อความข้างต้นนี้ กวีทรงสอนช่างให้เชื่อฟังคดีคำสอนของหัตถาจารย์หรือหัตถาจารย์ เอาใจใส่จดจำ คำสอนของครูที่พร้าสอนและประพฤติปฏิบัติตาม เช่นเดียวกับ “ฉันทกล่อมพระมหารพีพรรณคชพงศ์” ผลงานของพระสารประเสริฐและคณะ สอนช่างไว้เนื้อความเดียวกันว่า

หมอความชาญรู้ร่ำสอน จิตรจงอาทร
อย่าทำประทุษฐานรุนแรง

(กวีนิพนธ์หลวงจักรปาณี (ฤกษ์), 2564, หน้า 107)

เนื้อความข้างต้นนี้ กวีสอนช่างเผือกว่า ให้ช่างเป็นผู้มีจิตเมตตาต่อหมอความ ไม่ทำร้ายหมอความ มีจิตใจ บริสุทธิ์ เอื้ออารีต่อหมอความและผู้อภิบาลดูแล ฟังจดจำคำสอนและไม่ละหลังลืมหูลืมตาทุกถ้อยคำสอน

2) สอนให้เป็นผู้มีกิริยาสุภาพ ไม่หยาบคาย ไม่ทำร้ายผู้อื่น คำสอนเกี่ยวกับความประพฤติให้มีกิริยา สุภาพ ไม่หยาบคาย และไม่ทำร้ายผู้อื่น ปรากฏคำสอนในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ “ฉันทกล่อมช้างพลาย” พระนิพนธ์กรมหมื่นศรีสุเรนทร “ฉันทกล่อมช้างพัง” พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส “ฉันทกล่อมพระมหารพีพรรณคชพงศ์” ผลงานของพระสารประเสริฐและคณะ ดังที่ “ฉันทกล่อมช้างพลาย” พระนิพนธ์กรมหมื่นศรีสุเรนทร ทรงสอนช่างว่า

เสียยศดอดอ่อนกิริยา เชื่องชาญมานมา
รยาตรพิลาศลำเภา

(“ฉันทกล่อมช้างพลาย” ใน ชุมนุมฉันทดุขกั๊สสังเว, 2503, หน้า 142)

เนื้อความข้างต้น กรมหมื่นศรีสุเรนทรทรงสอนช่างให้ละยศ มีกิริยาอ่อนน้อม เชื่อง และมีมารยาทงดงาม ทั้งนี้ “ฉันทกล่อมช้างพัง” พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงสอนช่างไว้ สอดคล้องกันว่า

แรงร้ายทารุณฟุนไฟ มัวโมหุไทย
รันทำประทุษโรโทษา

(ชุมนุมฉันทดุขกั๊สสังเว, 2503, หน้า 161)

มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 10 ฉบับที่ 3 (กันยายน – ธันวาคม 2565) > 85

แม่เคยคู่พระสมภาร
มหิศราสวามี
ผู้แสวงวิมุตติโมกขโมหี
สรรพเพชญ์พิเศกสรวรยา

สมโพธิภินิหาร
หวังเสร็จแก่ศรี

(“ฉันทกล่อมข้างพัง” ใน ชุมนุมฉันทดุขกฤษ์สังเว, 2503, หน้า 163)

คำสอนข้างต้นก็สอนข้างว่า ให้มีความจงรักภักดี มีความกตัญญูทเวทต่อพระมหากษัตริย์ ด้วยเพราะเคยสั่งสมบารมีคู่กับพระมหากษัตริย์ ผู้ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าโปรดเวไนยสัตว์ คำสอนเกี่ยวกับความจงรักภักดี ยังปรากฏใน “ฉันทกล่อมพระมหารพีพรรณคชพงษ์” ความว่า

จงสมัคภักดีมีใจ
สนิทสนองฉลองคุณ

เริ่งรินผ่องใส

(กวีนิพนธ์หลวงจักรปาณี (ฤกษ์), 2564, หน้า 108)

เนื้อความในบทประพันธ์ข้างต้น สอนให้ข้างมีความจงรักภักดี มีจิตใจเริ่งรินผ่องใส ตั้งใจสนองพระคุณของพระมหากษัตริย์ พระองค์จะพระราชทานพระเมตตาอย่างยิ่งแก่ข้าง อันจะอำนวยประโยชน์แก่ข้างสืบไป

5) สอนให้เป็นผู้รอบรู้ธรรมะและผิชอบชั่วดี ข้างเผือกมิเพียงแต่จะต้องเป็นผู้เคารพเชื่อฟังคำสั่งของหมอควาญและผู้ดูแล มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรมดังที่ผู้วิจัยกล่าวมาข้างต้นเท่านั้น หากแต่ยังต้องเป็นผู้รอบรู้ในหลักธรรมะและรู้ผิชอบชั่วดีอีกด้วย ดังปรากฏเนื้อหาคำสอนใน “ฉันทกล่อมข้างพลาย” ตอนหนึ่งว่า

รู้รอบรอบรู้ทางธรรม
จะผิผิชอบชั่วดี

รู้จักกลอน

(“ฉันทกล่อมข้างพลาย” ใน ชุมนุมฉันทดุขกฤษ์สังเว, 2503, หน้า 143)

กวีสอนข้างเผือกในประพันธ์ข้างต้นว่า ให้เป็นผู้รอบรู้ธรรมะอันควรประพฤติปฏิบัติ รู้จักผิชอบชั่วดี คำสอนนี้ ผู้แต่ง “ฉันทกล่อมพระมหารพีพรรณคชพงษ์” กล่าวสอนไว้สอดคล้องกันว่า

ผิชอบรอบรู้ทรงธรรม
โลงโลกดิลกโลกา

รู้คุณจอมจรร-

(กวีนิพนธ์หลวงจักรปาณี (ฤกษ์), 2564, หน้า 108)

เนื้อความข้างต้น กวีสอนข้างให้รอบรู้ว่ามีสิ่งใดผิผิชอบ และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์

จากที่กล่าวว่าข้างต้น จะเห็นว่ากวีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการปลูกฝังค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์ ผ่านตัวบทวรรณคดีประเภทฉันทกล่อมข้างจำนวนทั้งสิ้น 5 ลักษณะ กล่าวคือ 1) เป็นผู้เคารพเชื่อฟังคำสั่งของควาญและหัตถาจารย์ 2) เป็นผู้มีความรยาทสุภาพเรียบร้อย ไม่หยาบคาย และไม่ทำร้ายผู้อื่น 3) เป็นผู้จงรักภักดีต่อควาญและผู้ดูแล 4) การเป็นผู้จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และ 5) เป็นผู้รอบรู้และรู้ผิผิชอบชั่วดี คำสอนดังกล่าวนี้มีเพียงสอนแก่พระยาข้างเผือกโดยตรงเท่านั้น หากแต่ยังมุ่งถ่ายทอดผ่านไปยังข้าราชการและขุนนางตลอดจนผู้ร่วมพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางข้างเผือกด้วย

6. บทบาทด้านการรับแขกเมือง

ธรรมเนียมการผูกข้างเผือกยื่นแท่นรับแขกเมือง เป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทว่าเมื่อศึกษาตัวบทวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำนวน 16 เรื่อง กลับพบบทบาทดังกล่าวในวรรณคดีประเภทบันทึกประวัติศาสตร์ คือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ผลงาน

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จำนวน 1 เรื่องเท่านั้น ดังที่ผู้แต่งบันทึกเหตุการณ์เมื่อครั้งมีสเตอร์ฮันเตอร์หรือนายพันตรี บาร์นี หุตจากอังกฤษเข้ามาเจริญพระราชไมตรี ได้เตรียมการรับรองหุตหรือรับแขกเมืองอย่างสมเกียรติดังตาม พร้อมกับให้ผูกพระยาช้างหรือช้างเผือกในรัชกาลรับแขกเมืองด้วย โดยนำพระยาช้างต้นซึ่งเป็นช้างเผือกพลายผูกเครื่องทองมาขึ้นประจำที่เกย มีพนักงานถือเครื่องยศสำหรับพระยาช้างยืนประจำที่ ดังความว่า “ที่เกยข้างนอก กำแพงยืนช้างพระที่นั่ง แต่งเครื่องกุดัน ผูกพนาศระบาย 3 ชั้น ผ้าปักหลังกันซีฟ ...มีคนถือเครื่องยศสำหรับพระยาช้าง หมอน้ำเงิน 1 โต๊ะเงิน กล้วย 2 หล้า 2 ที่ห้องสนามตรงประตูพินานไชยศรีเข้าไป ตั้งปะรำดาตผ้าขาว ยืนพระยาช้างต้นพลาย 2 พัง 2 และช้างพังเชือกพังน้ำ” (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, 2560, หน้า 61)

ผลการศึกษาสรุปได้ว่า วรรณคดีช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏบทบาทสำคัญของช้างเผือกทั้งสิ้น 6 บทบาท ได้แก่ 1) เป็นบทบาทของช้างเผือกด้านการเป็นส่วนหนึ่งของพระราชพิธี ซึ่งพบว่าช้างเผือกมีบทบาทสำคัญในพระราชพิธี 2 พิธีคือ พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก และพระราชพิธีเศวตฉัตรสวนาน 2) บทบาทด้านการเป็นพระราชพาหนะของพระมหากษัตริย์ 3) บทบาทด้านการเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ 4) บทบาทด้านการสร้างความสำเร็จอามณ์ 5) บทบาทด้านการสั่งสอนค่านิยมและคุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์ และ 6) บทบาทด้านการรับแขกเมือง

อภิปรายผล

จากผลการศึกษาดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยพบว่าช้างเผือกเป็นประเด็นหรือโน้ตชนหนึ่งที่กวีนิพนธ์นำมาสร้างสรรค์ไว้เป็นตัวบทวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สอดคล้องกับมโนทัศน์ด้านการสร้างสรรค์ผลงานของกวีในช่วงเวลาดังกล่าว กล่าวคือ มโนทัศน์เกี่ยวกับช้างเผือกได้รับการสืบทอดในหมู่ผู้สร้างสรรค์วรรณคดี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกวีในพระราชสำนัก ขนชั้นสูง และพระมหากษัตริย์ วรรณคดีที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นนี้ จึงสะท้อนให้เห็นความสำคัญของช้างเผือกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีความสัมพันธ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังที่ผู้วิจัยพบว่า ผู้แต่งพระราชพงศาวดารในสมัยรัชกาลที่ 1 – 5 บันทึกเหตุการณ์การได้ช้างเผือกและการสมโภชขึ้นระวางช้างเผือกไว้เป็นเหตุการณ์สำคัญทุกรัชกาลด้วย ขณะเดียวกันเมื่อมีการได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีแล้ว เมื่อมีพระบรมราชโองการให้สมโภชขึ้นระวาง จะต้องมีการแต่งวรรณคดีประเภทฉันทกล่อมช้าง เพื่อใช้ในพระราชพิธีดังกล่าว ดังพบว่ามี การแต่งฉันทกล่อมช้างจำนวนเท่าที่สุตมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ 1 นั้นเมื่อมีพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางเผือก สันนิษฐานว่าน่าจะใช้บทฉันทกล่อมช้างจำนวนของกวีในสมัยอยุธยา และนับแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมากวีได้แต่งฉันทกล่อมช้างขึ้นใหม่ โดยเปลี่ยนแปลงใช้ถ้อยคำภาษาไทยมากขึ้น และมีโครงสร้างของบทประพันธ์อย่างชัดเจน ผลการศึกษานี้ชี้ให้เห็นการสืบทอดและความสำคัญของตัวบทวรรณคดีประเภท “ฉันทกล่อมช้าง” รวมถึงการดำรงอยู่ของมโนทัศน์เกี่ยวกับช้างเผือกที่มีการสืบทอดในสังคมไทยมาอย่างยาวนาน จึงเป็นที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้าเปรียบเทียบวิวัฒนาการของวรรณคดีประเภทฉันทกล่อมช้างสืบต่อไป ขณะเดียวกันผลการศึกษาที่พบว่า เมื่อมีการสมโภชขึ้นระวางช้างเผือกในแต่ละรัชกาลจะต้องมีมหรสปร่วมสมโภชด้วย ดังที่ในรัชกาลที่ 2 พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทละครไว้หลายเรื่อง บทละครเหล่านี้มีเพียงใช้แสดงเพื่อความบันเทิงเท่านั้น ทว่ายังทรงนำไปจัดแสดงสมโภชพระอารามและสมโภชรับช้างเผือก อันนับได้ว่าเป็นบทบาทสำคัญอย่างหนึ่งของช้างเผือก ในด้านการสร้างความสำเร็จอามณ์ให้เกิดขึ้นกับผู้ร่วมพิธีและประชาราษฎร์ในพระราชอาณาจักรด้วย

ขณะเดียวกันยังเป็นที่น่าสนใจว่า พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางเผือกซึ่งมีการจัดพิธีอย่างยิ่งใหญ่ มีลำดับพิธีและขั้นตอนอันซับซ้อนและมีผู้ร่วมพิธีจำนวนมากนั้น น่าจะเป็นแนวทางหรือกุศโลบายหนึ่งในการเผยแพร่พระบารมีของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีช้างเผือกมาสู่พระบารมีว่า ทรงกอปรด้วยพระบุญญาธิการอย่างยิ่ง ช้างเผือกจึงมีความสำคัญ ในฐานะที่เป็นเครื่องส่งเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ตามคติจักรพรรดิราชาในศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู และตามคติในพระพุทธศาสนาที่เชื่อว่า พระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ผู้เสด็จมาบำเพ็ญบารมี

เพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ดังปรากฏว่าฉันทกล่อมช้างสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็บันทึกติดต่อกันไว้ อย่างชัดเจน ผลการศึกษาดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า การปลูกฝังหรือผลิตซ้ำอุดมการณ์ทางการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นช่วงรัชกาลที่ 1 – 5 โดยมีช้างเผือกเป็นตัวละครสำคัญ มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสถาบัน พระมหากษัตริย์อย่างแนบแน่น และยังได้รับการผลิตซ้ำมาอย่างยาวนานสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน สอดคล้องกับ ผลการศึกษาเรื่อง “วาทกรรมช้างเผือก: ธรรมชาติ การเมือง และความสัมพันธ์เชิงอำนาจในคำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมช้าง” ใน วรณคดีสี่เขียว กระบวนทัศน์และวาทกรรมธรรมชาติในวรรณคดีไทย (2556) ผลงานของธัญญา สังขพันธานนท์ ขณะเดียวกันก็ยังสอดคล้องกับกรอบแนวคิดในการวิจัยในครั้งนี้ ทั้งในประเด็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่าง วรรณคดีกับการสื่อสาร ดังที่ ดวงมน จิตรจำนง (2555, หน้า 91) เป็นผู้เสนอไว้ ซึ่งผลการวิจัยชี้ให้เห็นว่า การสร้างสรรค์วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถือเป็นรูปแบบหนึ่งของการสื่อสารของสถาบันพระมหากษัตริย์ และชนชั้นนำในช่วงเวลาดังกล่าว และยังสอดคล้องกับแนวคิดความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคม ตามที่ ตรีศิลป์ บุญขจร (2547, หน้า 5 – 7) เสนอไว้ ดังที่ผลการวิจัยในครั้งนี้พบว่า การสร้างสรรค์วรรณคดีในช่วง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีมิติความสัมพันธ์กับบริบทของสังคมไทยในช่วงเวลาดังกล่าว อันเป็นช่วงเวลาแห่งการฟื้นฟูศิลปะ และวัฒนธรรมของบ้านเมืองหลังเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 และในเวลาต่อมาเมื่อกระแสวัฒนธรรมจากตะวันตก ส่งอิทธิพลต่อสังคมไทยมากขึ้น มโนทัศน์ของชนชั้นนำในสังคมไทยกับคติความเชื่อเกี่ยวกับช้างเผือกจะมีความเปลี่ยนแปลง ไปจากเดิม ทว่าผลการศึกษาครั้งนี้ ก็เป็นเครื่องยืนยันถึงการดำรงอยู่ การสืบทอด และบทบาทของช้างเผือกที่ดำรงอยู่ คู่สถาบันพระมหากษัตริย์และสังคมไทยมาอย่างยาวนาน

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ช้างเผือกในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น: การศึกษาวิเคราะห์” ผู้วิจัย มีข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย คือ ควรมีการศึกษาและชำระต้นฉบับตัวเขียนที่เป็นตำราคหลักษณ์และตำราขกรรม ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ ณ หอสมุดแห่งชาติเป็นจำนวนมาก เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับช้างเผือกและการ ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับช้างเผือกให้ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2564). *ตำราช้างในเอกสารโบราณ*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.
- กวีนิพนธ์หลวงจักรปาณี (ฤกษ์). (2564). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- การสมโภชช้างพลายสำคัญกรุงเทพ. (ม.ป.ป., วันที่ 1 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 1 ตอนที่ 25.
- “ข่าวช้าง”. (ม.ป.ป., วันที่ 8 พฤษภาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 1 ตอนที่ 14.
- “ข่าวช้างสำคัญ”. (ม.ป.ป., วันที่ 16 มิถุนายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 6 ตอนที่ 11.
- “ข่าวเสด็จกลับ แลทอดพระเนตรช้างสำคัญ”. (ร.ศ. 109, วันที่ 24 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 7 ตอน 21.
- “งานช้างสำคัญ”. (ร.ศ. 109, วันที่ 14 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 7 ตอนที่ 24.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2556). *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- ชุมนุมฉันทดุขฎิสังเวย. (2503). กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- ไชยวิจิต (เผือก), พระยา. (2518). *ยอพระเกียรติ 3 รัชกาล*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: บางกระบือการพิมพ์.
- ณัฐภัทร จันทวิช และคณะ. (2542). *ช้างราชพาหนะ*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- ทิพากรรพศมหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. (2560). *พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006).
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2556). *วรรณคดีสี่เขียว กระบวนทัศน์ และวาทกรรมธรรมชาติในวรรณคดีไทย*. กรุงเทพฯ: นาค.

บทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. (2559). มุลนิธิพระบรมราชานุสรณ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

บารามปรีกษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยา. (2545). *โคลงพระราชนิพนธ์พิธิทวาทศมาส*
(พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

ปรมาลิขิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาลิขิตชินโรส. (2549). *ลิลิตตะเลงพ่าย*. กรุงเทพฯ:
คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระบาทสมเด็จพระ. (2544). *บทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์ใน*
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

“เรื่องช้างเผือกกับนางงาม” ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย และพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
(2547). (พิมพ์ครั้งที่ 2). น. 176 – 183. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิลปากร, กรม. (2535). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจฉยภพ)*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ศิลปากร, กรม. (2546). *ประชุมคำพากย์รามเกียรติ์ เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

“เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร” ใน *ประชุมคำกลอนสุนทรภู่*. (2558). กรุงเทพฯ: แสงดาว.